

Byzantina Symmeikta

Vol 27 (2017)

BYZANTINA SYMMEIKTA 27

**Επισκευάζοντας τα τείχη της
Κωνσταντινούπολης: αυτοκρατορικές
πρωτοβουλίες κατά την ύστερη βυζαντινή
περίοδο**

Αντώνης ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/byzsym.1040](https://doi.org/10.12681/byzsym.1040)

Copyright © 2017, Αντώνης Αθανασόπουλος

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ Α. (2017). Επισκευάζοντας τα τείχη της Κωνσταντινούπολης: αυτοκρατορικές πρωτοβουλίες κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. *Byzantina Symmeikta*, 27, 111–128. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1040>

INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH
NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΣΚΕΥΑΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ:
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΕΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

ΑΘΗΝΑ • 2017 • ATHENS

ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΠΙΣΚΕΥΑΖΟΝΤΑΣ ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ:
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΕΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Άφθονη είναι η βιβλιογραφία για τα τείχη της Κωνσταντινούπολης. Οι μελετητές έχουν εστιάσει, μεταξύ άλλων, στον τρόπο κατασκευής τους, και τονίζουν την ανθεκτικότητά τους¹. Τα τείχη αποτελούσαν για σχεδόν μια χιλιετία το κυριότερο αμυντικό όπλο των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης απέναντι στους εξωτερικούς εχθρούς, καθώς μέχρι την εμφάνιση του πυροβολικού, στα μέσα του 14ου αιώνα, δεν απειλούνταν ουσιαστικά από τα επιθετικά πολιορκητικά μέσα των επίδοξων κατακτητών: τα λίθινα βλήματα των καταπελτών, οι πολιορκητικοί κριοί και οι άλλες γνωστές πολιορκητικές μηχανές της εποχής δεν ήταν δυνατόν να προξενήσουν σημαντικές φθορές². Αντιθέτως, αυτές προκαλούνταν κυρίως από φυσικά φαινόμενα, όπως οι μεγάλοι μεγέθους σεισμοί, ενώ την ίδια στιγμή πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και η φυσιολογική φθορά των υλικών από την περίοδο της κατασκευής τους³

1. Ενδεικτικά: B. MEYER-PLATH – A. SCHNEIDER, *Die Landmauer von Konstantinopel*, I-II, Berlin 1943. B. TSANGADAS, *The fortifications and the defense of Constantinople* [East European Monographs 71], New York: Columbia University Press, 1980. C. FOSS – D. WINFIELD, *Byzantine fortifications, an introduction*, Pretoria, 1986. N. ASUTAY-EFFENBERGER, *Die Landmauer von Konstantinopel – Istanbul. Historisch - topographische und baugeschichtliche Untersuchungen* [Millennium-Studien / Millennium Studies 18], Berlin 2007.

2. K. DE VRIES – R. SMITH, *Medieval weapons: an illustrated history of their impact*, Santa Barbara, California, 2007. D. NICOLLE, *A companion to medieval arms and armor*, Woodbridge, 2002. J. BRADBURY, *The Medieval siege*, Woodbridge 1992.

3. Βλ. τώρα, Μ. PHILIPPIDES – W. K. HANAK, *The siege and the fall of Constantinople in 1453. Historiography, topography and military studies*, Farnham 2011, 297-303.

μέχρι την ύστερη βυζαντινή εποχή, που μας απασχολεί στο παρόν άρθρο. Σκοπός είναι μέσα στις επόμενες σελίδες να παρατεθούν οι κυριότερες αυτοκρατορικές πρωτοβουλίες συντήρησης και επισκευής των τειχών, εντεταγμένες όμως σε κάθε περίπτωση στο αντίστοιχο συνολικό πλαίσιο των ιδιαίτερων συνθηκών της κάθε περιόδου.

Όταν τον Άγουστο του 1261, ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος εισήλθε στην Κωνσταντινούπολη ως θριαμβευτής αυτοκράτορας, ανακτώντας την από τη λατινική κατοχή, αντίκρισε μια μάλλον θλιβερή εικόνα της βυζαντινής πρωτεύουσας, όπως αυτή αποτυπώνεται στη *Ρωμαϊκή Ιστορία* του Νικηφόρου Γρηγορά: ἤν μὲν οὖν ἰδεῖν τὴν βασιλεύουσαν τῶν πόλεων πεδίον ἀφανισμοῦ, μεστὴν ἐρειπίων καὶ κολωνῶν, οἰκίας τὰς μὲν κατεσκαμμένας, τὰς δὲ πυρκαϊᾶς μεγάλης μικρὰ λείψανα⁴. Φυσιολογικά, κάποιες φθορές, ακόμη και εκτεταμένες, είχαν υποστεί και τα χερσαία τείχη της πόλης. Ωστόσο, η περιγραφή του Παχυμέρη, ... πανταχοῦ γὰρ ἐκέκλαστο καὶ τὸ τεῖχος, καὶ ἦν ῥαδίως εἰσελθεῖν τε καὶ ἐξελθεῖν, καὶ πυλῶν κεκλεισμένων ...⁵, ενδεχομένως να περιέχει μια δόση υπερβολής, καθώς η προσεκτική μελέτη των πολεμικών γεγονότων που οδήγησαν στο αποτέλεσμα του 1204, την είσοδο δηλαδή των σταυροφορικών δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη και την τελική νίκη τους, φανερώνει ότι δεν οφειλόταν στην αδυναμία των τειχών, αλλά περισσότερο στην αδυναμία αντίδρασης των Βυζαντινών απέναντι στις επιθετικές πρωτοβουλίες του δυτικού στρατού και κυρίως στις ικανότητες του βενετικού στόλου, με την απευθείας αποβίβαση στρατού από τα πλοία στις επάλξεις των τειχών και την προώθησή τους στο εσωτερικό της Κωνσταντινούπολης⁶. Συνεπώς, το παραπάνω χωρίο του Παχυμέρη θα πρέπει να περιγράφει την κατάσταση στην οποία περιήλθαν τα τείχη, κατά τα 57 χρόνια της λατινικής κατοχής, από τις επιθέσεις των Σταυροφόρων το 1204 έως την ανάκτηση της πόλης από τους Βυζαντινούς το 1261. Ούτε όμως υπάρχουν

4. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, IV.82 (έκδ. L. SCHOPEN [CSHB], τ. I, Bonn 1829), 88.1-5.

5. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* II.30, έκδ. A. FAILLER, *Georges Pachymères Relations historiques*, τ. I, Paris 1984, 215. 26-27.

6. T. G. KOLIAS, Military aspects of the conquest of Constantinople by the Crusaders, στο: *Urbs Capta: The Fourth Crusade and its consequences*, έκδ. A. LAIOU, Παρίσι 2005, 132. Για την κατάσταση των τειχών την περίοδο προ της τέταρτης Σταυροφορίας πρβ. TSANGADAS, *Fortifications*, 163-165.

άμεσες πληροφορίες ή, έστω ενδείξεις για πρωτοβουλίες συντήρησης και επισκευής τους από τους λατίνους κατακτητές σε αυτό το χρονικό διάστημα⁷. Επιπλέον, ένα σημαντικό στοιχείο που ενισχύει την άποψη, ότι τα τείχη μπορούσαν να προστατεύσουν αποτελεσματικά την Κωνσταντινούπολη, είναι ο τρόπος, με τον οποίο το στράτευμα υπό την ηγεσία του *καίσαρα* Αλέξιου Στρατηγόπουλου εισήλθε εντός των τειχών την 25η Ιουλίου 1261: παρότι οι κύριες αφηγηματικές πηγές της περιόδου παραδίδουν διαφορετικές εκδοχές σχετικά με τον τρόπο εκτέλεσης του σχεδίου, συμφωνούν, πως το κύριο μέρος του στρατού προωθήθηκε στο εσωτερικό της Κωνσταντινούπολης είτε χρησιμοποιώντας τις κλίμακες που έριξαν εκ των έσω οι *θελμηατάριοι* είτε περνώντας μέσα από τις πύλες που άνοιξαν οι ίδιοι μετά την εξουδετέρωση των φρουρών⁸, και όχι διαμέσου μεγάλων ανοιγμάτων που είχαν προκληθεί από την κατάρρευση του εξωτερικού τείχους.

Ομοίως απουσιάζουν από τις αφηγηματικές πηγές ή τα αρχαιολογικά δεδομένα επαρκείς πληροφορίες για επιδιόρθωση, αναστήλωση ή ενίσχυση των χερσαίων τειχών κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Μιχαήλ Η΄ (1261-1282), κάτι που θα αποτελούσε πρωταρχική προτεραιότητα, αν η κατάστασή τους ανταποκρινόταν πλήρως στην ανωτέρω περιγραφή του Παχυμέρη. Άλλωστε, τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, η περίπτωση μιας οργανωμένης λατινικής αντεπίθεσης για την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης ήταν εξαιρετικά πιθανή⁹. Ο

7. A. M. TALBOT, The restoration of Constantinople under Michael VIII, *DOP* 47 (1993), 247-248. E. SWIFT, The Latins at Hagia Sophia, *AJA* 39 (1935), 458-474.

8. Για εκτενέστερη παρουσίαση των γεγονότων και κριτική των πηγών, βλ. D. J. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282. A study in byzantine - latin relations*, Cambridge Mass. 1959, 119 -125 [=Ο Αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και η Δύσις (1258-1282): μελέτη επί των βυζαντινο - λατινικών σχέσεων, Αθήνα 1969, 84-95]. Επίσης Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Οι *θελμηατάριοι*, στο: *Φιλέλλην, Studies in Honor of Robert Browning*, Βενετία 1996, 159-173.

9. Το κίνητρο του έκπτωτου Λατίνου αυτοκράτορα Βαλδουίνου Β΄ να επανέλθει στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης ταυτίστηκε με την αξίωση του Πάπα Ουρβανού Δ΄ (1261-1264) για την ένωση των εκκλησιών και την αναγνώριση του πρωτείου του από την Ανατολική Εκκλησία, οπότε ευθύς αμέσως μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς ο τελευταίος κήρυξε νέα σταυροφορία, που έθετε ως πρωταρχικό σκοπό την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης. Πρβ. W. NORDEN, *Das Papsttum und Byzanz*, Berlin 1930, 403-404. K. M. SETTON, *The Papacy and the Levant (1204-1511)*, τ. I, Philadelphia 1976, 95.

αυτοκράτορας (πρωτίστως σαν μια κίνηση προπαγάνδας) φρόντισε να επιδείξει την ισχυρή οχύρωση της Πόλης, καθώς και την θεϊκή εύνοια προς αυτήν και την εξουσία του, εκδίδοντας ένα νέο νόμισμα, που στη μια πλευρά του απεικόνιζε την Κωνσταντινούπολη περιβαλλόμενη από τείχος, ενώ ανάμεσα στους πολεμικούς πύργους υπήρχε η αποτύπωση της μορφής της Θεοτόκου¹⁰.

Ο φόβος, ωστόσο, για επανάληψη της επιτυχημένης τακτικής που ακολούθησαν οι Βενετοί το 1204 για να εισέλθουν στην πόλη, ανάγκασε τον Μιχαήλ Η΄ να επιδείξει ιδιαίτερη μέριμνα για τα θαλάσσια τείχη της Κωνσταντινούπολης. Η αύξηση του ύψους τους θα απέτρεπε παρόμοιες μελλοντικές ενέργειες, οπότε κρίθηκε απαραίτητο να προστεθούν ξύλινα προπετάσματα ύψους τριών πήχων (κάτι λιγότερο από 2 μ.), ενώ στην εξωτερική τους πλευρά τοποθετήθηκαν δέρματα ζώων προκειμένου να είναι ανθεκτικά στις πύρινες βολές των αντιπάλων στόλων¹¹. Τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν μαρτυρούν ότι επρόκειτο για μια προσωρινή λύση, που είχε όμως το πλεονέκτημα του μικρού χρόνου προετοιμασίας και υλοποίησης.

Λίγα χρόνια αργότερα (1269-1270), πιθανότατα εξαιτίας της νέας σημαντικής απειλής από τη Δύση –δηλαδή την υπογραφή συμφωνίας στο Viterbo το 1267 ανάμεσα στον Βιλλεαρδουίνο Β΄ και τον Κάρολο Ανδεγαυό, την οποία επικύρωσε ο πάπας Κλήμης Δ΄¹²– ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος φαίνεται να έδωσε εντολή να προστεθεί μια επιπλέον γραμμή οχύρωσης στο μονό τείχος προς την πλευρά της θάλασσας, ακολουθώντας το παράδειγμα του χερσαίου τείχους, χωρίς να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν πράγματι υλοποιήθηκε τελικά η πρόθεσή του, καθώς δεν έχει διασωθεί κάποιο τμήμα του¹³.

10. Ph. GRIERSON, *Byzantine Coins*, London 1982, 290.

11. Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία* III.9, έκδ. FAILLER, τ. I, 251.6-253.5.

12. Για τη συνθήκη του Viterbo, που ουσιαστικά έθετε ως στόχο την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, βλ. GEANAKOPOLOS, *Emperor Michael, 220-229* [= *Αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος*, 152-155]. J. GILL, *Byzantium and the Papacy 1198 - 1400*, New Brunswick, NJ, 1979, 114. D. M. NICOL, *Byzantium and Venice*, Cambridge 1988, 189.

13. Παχυμέρης, *Συγγραφικά Ιστορία*, V. 10, έκδ. FAILLER, τ. II, 469. 8-10. Γρηγοράς, V.1, τ. I, 124. 12 - 14. A. VAN MILLINGEN, *Byzantine Constantinople, the walls of the city and adjoining historical sites*, London 1899, 189. TALBOT, *Restoration*, 249, υποσ. 55.

Στα χρόνια της διακυβέρνησης του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) τα κατακτητικά σχέδια των Δυτικών εναντίον της Κωνσταντινούπολης δεν είχαν πάψει να υφίστανται, ενώ το πρόβλημα της λεγόμενης Καταλανικής Εταιρείας, κατά το μεσοδιάστημα της βασιλείας του, ανησύχησε ιδιαίτερα τον αυτοκράτορα, ακόμη και για επίθεση εναντίον της Κωνσταντινούπολης¹⁴.

Τον Ιούλιο του 1296 σημειώθηκε ισχυρός σεισμός, *ὅτε καὶ τὰ τείχη τῆς πόλεως καὶ οἱ ναοὶ κατερράγησαν*, όπως μας πληροφορεί σημείωμα του κώδικα *Vaticanus Graecus* 191¹⁵. Οι πηγές ωστόσο είναι φειδωλές σχετικά με το πρόγραμμα ανοικοδόμησης που ακολούθησε ο Ανδρόνικος Β΄. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς κάνοντας απολογισμό της βασιλείας του, αναφέρει *καὶ τὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως τείχη ὅσα ἐκαινούργησε καὶ ὅσα ἐκ βάρθρων ἀνήγειρε*¹⁶, αποδίδοντάς του μια σχετικά ευρεία προσπάθεια επισκευῆς των τειχῶν και οχυρωματικῶν προσθηκῶν, που πραγματοποιήθηκαν τόσο στα χερσαία τείχη όσο και σε αυτά προς την πλευρά της θάλασσας. Διασωθεῖσα επιγραφή σε πολεμικό πύργο κοντά στην περιοχή της πύλης της Γυρολίμνης αναφέρει το όνομα του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου και το έτος 1317, ενώ σε μαρμάρινη πλάκα που εντοπίστηκε στα τείχη προς την πλευρά της θάλασσας του Μαριμαρά διακρίνεται το οικόσημο και το μονόγραμμα του Ανδρόνικου Β΄¹⁷. Για

14. Για τις σχέσεις του Αυτοκράτορα με τη Δύση και τη διαχείριση του προβλήματος των Καταλανῶν βλ. Α. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins. The foreign policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge, Mass, 1972, 43-56, 158-199.

15. Πολλές οικίες και άλλα οικοδομήματα καταστράφηκαν σχεδόν ολοσχερώς, ενώ σοβαρές υλικές ζημιές υπέστη ο ναός των Αγίων Πάντων και το περίφημο χάλκινο αφιερωματικό σύμπλεγμα του Μιχαήλ Η΄, που παρίστανε τον ίδιο να προσφέρει ομοίωμα της Κωνσταντινούπολης στον Αρχάγγελο Μιχαήλ, βλ. Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* IX. 15: III, 259.5-261.5. Γρηγοράς VI.9: τ. I, 202. Πβλ. Α. ΤΟΥΡΥΝ, *Codices Graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque notis instructi*, In Civitate Vaticana 1964, 89-97, και κυρίως 91-92, όπου εκδίδεται το σχετικό σημείωμα περί του σεισμού του 1296. Για τη διάρκεια του σεισμού βλ. και την επιστολή 59 του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη, έκδ. C. Ν. CONSTANTINIDES, *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1261-ca. 1310)*, Nicosia 1982, 163-164, και *Costantino Acropolita Epistole. Saggio introduttivo, testo critico, indici* a cura di R. ROMANO, Napoli 1991, 153-154.

16. Γρηγοράς, VII.12, τ. I, 275.8.

17. Πρβ. VAN MILLINGEN, *Byzantine Constantinople*, 103, 190. ASUTAY-EFFENBERGER, *Landmauer*, 128, υποσ. 558.

την ολοκλήρωση των έργων φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκαν τα χρήματα που κληροδότησε σε αυτόν η αυτοκράτειρα Ειρήνη μετά τον θάνατό της το 1317¹⁸. Σχεδόν 25 χρόνια αργότερα, στα τέλη του 1342, όταν ο Ομούρ της Σμύρνης επισκέφτηκε την Κωνσταντινούπολη δεν αντίκρισε την εικόνα μιας εγκαταλειμμένης πόλης με κατεστραμμένα τείχη, αλλά μάλλον εντυπωσιάστηκε *τοῦ τε μεγέθους τῆς πόλεως καὶ τοῦ τῶν τειχῶν ὕψους καὶ κάλλους, ἔτι τε καὶ τῆς τῶν πέριξ τάφρων θαυμασίας οἰκοδομῆς, καὶ τῆς τῶν προτειχισμάτων στάσεώς τε καὶ τάξεως*¹⁹.

Για μια ακόμη φορά η έντονη σεισμική δραστηριότητα, που παρατηρήθηκε στην Κωνσταντινούπολη κατά την τριετία 1343-1346²⁰ φαίνεται πως καταπόνησε σημαντικά εκτός των οικιών, των ναών και των άλλων κτισμάτων, και τα τείχη. Η ένταση των σεισμών ήταν τέτοια, που πολλά κτήρια κατέπεσαν ολοσχερώς, ενώ οι σημαντικές φθορές που προκλήθηκαν στα τείχη επισημαίνονται σε αρκετά κείμενα της εποχής: *ἐγένετο σεισμός μέγας ... καὶ ἀργὰ ἕτερος οἶος οὐκ ἐγένετο πώποτε ... ἔσειε δὲ καιρὸν πολὺν καὶ ἔπεσον καὶ τείχη τῆς Πόλεως καὶ οἰκίαι πολλαί*²¹, ... *ὥστε πολλὰ τείχη κατέπεσον ἐν διαφόροις τόποις, ἐξαιρέτως δὲ ταύτης τῆς πόλεως τοῦ Κωνσταντίνου*²², *τὰ στεγανὰ τῆς πόλεως διαρρήξαντες*²³.

Η ιδιαιτερότητα της πολιτικής κατάστασης –με τη δεύτερη μέσα σε δύο δεκαετίες περίπτωση εμφύλιας ἐριδας για τον αυτοκρατορικό θρόνο του Βυζαντίου– έπαιξε τον ρόλο της στη γρήγορη αποκατάσταση των ζημιών παρά τη δυσχερέστατη οικονομική κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει η αυτοκρατορία κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Ο *Μέγας Δουξ*,

18. Γρηγοράς, VII 12, τ. I, 273.21.

19. Γρηγοράς, XIV 9, τ. II, 727. 6-8.

20. Φ. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ, *Οι σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 13ο ως τον 15ο αιώνα. Ιστορική εξέταση*, Αθήνα 1993, 55-57.

21. P. SCHREINER, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, I, Wien 1977, 8/39. Παρβ. και 9/10, όπου χρονικό χρονολογούμενο ακριβώς την ίδια ημερομηνία (18 Οκτωβρίου 1343) αναφέρει για το μέγεθος του σεισμού: ... *γένετο σεισμός μέγας, ὅτε ὑψώθη καὶ ἡ θάλασσα ἔως Σταυροῦ*.

22. SCHREINER, *Kleinchroniken*, 87/1.

23. Αλέξιος Μακρεμβολίτης, Μονωδία, έκδ. Σ. Ι. ΚΟΥΡΟΥΣΗΣ, *Αἱ ἀντιλήψεις περὶ τῶν ἐσχάτων τοῦ κόσμου καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1346 πτώσις τοῦ τροῦλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας*, *ΕΕΒΣ* 37 (1969-1970), 236. 24-25.

Αλέξιος Απόκαυκος, που ασκούσε ουσιαστικά την αντιβασιλεία του Ιωάννη Ε', διὰ τὸν τοῦ Καντακουζηνοῦ καὶ τῆς ἐκείθεν πολιορκίας φόβον, καθὼς ὁ τελευταῖος εἶχε ἤδη ἀπὸ τὶς 26 Οκτωβρίου 1341 ανακηρυχθεὶ αυτοκράτορας στο Διδυμότειχο, ἐσπευσε νὰ ἐπιδιορθώσῃ τὶς φθορὲς καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὰ τεῖχη εἴ τί πού τοῦ μεγάλου τεύχους τῆς πόλεως τεθραυσμένον ὑπὸ τῶν σεισμῶν ἐλλέλειπται, καὶ εἴ τί πού τῶν ἔξωθεν ἐλληλαμένων δύο προτειχισμάτων, τοῦ τε πάλαι τῷ τῆς πόλεως οἰκιστῆ συγκατοικοδομηθέντος ὁμοῦ τοῖς μεγάλοις τεύχεσι καὶ οὔπερ ἀρτίως... πρὸς ἀνδρόμηκες ὕψος αὐτὸς ἀνήγειρεν ἔξωτέρω, περὶ τὰ χεῖλη τῶν μεγίστων καὶ θαυμασίων τάφρων, ἀρξάμενος ἀπὸ τῶν πρὸ τοῦ παλατίου πυλῶν, καὶ περιελάσας ἄχρι τῶν χρυσέων ἔγγιστα διὰ τῆς χέρσου πρὸς ἔω²⁴. Επρόκειτο γιὰ μιὰ ευρείας κλίμακας οἰκοδομικὴ δραστηριότητα πού περιελάμβανε ἐπισκευὲς σχεδὸν σὲ ὁλόκληρο τὸ μῆκος τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ τεύχους καὶ ὁλοκληρώθηκε χρονικὰ περίπου στὰ τέλη τοῦ 1344 ἢ τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1345.

Ἡ τελικὴ επικράτηση τοῦ Ιωάννη Καντακουζηνοῦ καὶ ἡ στέψη τοῦ στο παλάτι τῶν Βλαχερνῶν τὴν 21ῃ Μαΐου 1347, ἔφερε τὸν ἴδιο στὸν αυτοκρατορικό θρόνο τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ παράλληλα ἀντιμέτωπο μὲ τὰ ανοιχτὰ μέτωπα τοῦ Βυζαντίου. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ προήλθε ἀπὸ τὸν περιορισμὸ τῶν ἐμπορικῶν προνομίων τῶν Γενουατῶν, ἀπόρροια τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς πού προσπάθησε νὰ ἐφαρμόσῃ ὁ νέος αυτοκράτορας προκειμένου νὰ ἀυξήσῃ τὰ ἔσοδα τοῦ κράτους. Τὸ γεγονός αὐτὸ προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τῶν τελευταίων, πού ἐκδηλώθηκε μὲ ἐπιθέσεις τῶν γενουατικῶν πλοίων στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Κερατίου Κόλπου τὸ 1348 καὶ τὸ 1351²⁵. Ὁ αυτοκράτορας εἶχε ἤδη φροντίσει νὰ ἐπιδιορθώσῃ ἐπαρκῶς τὰ τεῖχη πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς θάλασσας καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὸ ὕψος τοὺς, ὅπου ἦταν ἀπαραίτητο: ... βασιλεὺς δὲ καὶ πρὶν τὸν στόλον ἤκειν καὶ μετὰ τοῦτο τῶν δεόντων οὐδενὸς ἡμέλει, ἀλλὰ τὰ τε πρὸς τῇ θαλάσση τεύχη ἄριστα ἐπεσκεύασε, τὰ τε πεπονηκότα ἀνακτώμενος καὶ τοῖς ἐνδέουσιν ὕψος προστιθεῖς:

24. Γρηγοράς, XIV 5, τ. II, 711-721.

25. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, Δ.11 [CSHB], τ. III, 68-80. Αλέξιος Μακρεμβολίτης, *Λόγος Ἱστορικός περὶ Γενοβέζων, Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχνολογίας*, ἐκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, I, Ἁγία Πετρούπολη 1891, 144-159. Πρβ. SCHREINER, *Kleinchroniken*, 8/50 (16 Αυγ. 1348): ἐποίησαν οἱ Γαλατιῶται μάχην μετὰ τῆς πόλεως καὶ ἦλθον καὶ ἔκανσαν τὴν Βασιλικὴν πόρταν ὅλη.

καὶ ἐκ τῶν Εὐγενίου πυλῶν ἄχρῃ τῆς Ξυλίνης λεγομένης πύλης τάφρον περιήλασε βαθείαν, πάσας τὰς οἰκίας κελεύσας εἰσάγειν ἐντὸς τειχῶν²⁶.

Ἐκ νέου ἐργασίες ἐνίσχυσης καὶ ἀναστήλωσης τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους καὶ τῶν πολεμικῶν πύργων στο σημεῖο τῆς Χρυσῆς Πύλης φαίνεται πῶς ἐγίναν ὕστερα ἀπὸ ἀπόφαση τοῦ αυτοκράτορα Ἰωάννη Ε΄, πρὸς τὸ τέλος τοῦ 1390²⁷. Τὸ παρακείμενο φρούριο εἶχε ἄλλωστε χρησιμοποιηθεῖ ὡς καταφύγιο ἀπὸ τὸν ἴδιο λίγο νωρίτερα στὴ διαμάχη τοῦ με τὸν Ἰωάννη Ζ΄²⁸. Ἦδη τὸ φθινόπωρο τοῦ 1390 ὁ υἱὸς τοῦ Ἰωάννη Ε΄, Μανουήλ, βρισκόταν με μικρὸ ἀριθμὸ στρατιωτῶν στο στρατόπεδο τοῦ σουλτάνου, καθὼς θὰ λάμβαναν μέρος ὡς ἐπικουρικό σῶμα στὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τοῦ τελευταίου στὴν Ἀνατολή, ὅπως προέβλεπε ἡ συνθήκη υποτέλειας τοῦ 1375-76²⁹. Ἡ ἀπειλή τοῦ Βαγιαζήτ Α΄, πῶς θὰ τύφλωνε τὸν Μανουήλ σε περίπτωση ποῦ παρέμεναν τὰ ἐνισχυτικά ἔργα, οδηγεῖ στὴν ὑπόθεση, ὅτι πιθανότατα ἐπρόκειτο γιὰ ἐκτεταμένες ἐπισκευὲς ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ σημαντικὲς οχυρωματικὲς προσθήκες, οἱ ὁποῖες ὁμως κατεδαφίστηκαν σε σύντομο χρονικὸ διάστημα ἐξαιτίας τοῦ φόβου ἀντίδρασης τοῦ σουλτάνου.

Ὁ Van Millingen³⁰ θεώρησε ὅτι τὰ συγκεκριμένα ἀμυντικά ἔργα ἐνδεχομένως νὰ πραγματοποιήθηκαν ἐκ νέου μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Βαγιαζήτ Α΄ (1402). Καθὼς ὁμως δὲν ὑπάρχουν σαφεῖς πληροφορίες, δὲν μποροῦμε νὰ ἐξαγάγουμε ἀσφαλὴ συμπεράσματα γιὰ ἐπιδιόρθωση ἢ ἐνίσχυση τῶν τειχῶν κατὰ τὴν περίοδο διακυβέρνησης τοῦ Μανουήλ Β΄, παρὰ τὴν ξεκάθαρη ὀθωμανικὴ ἀπειλή ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης, ποῦ ἐκφράστηκε ἤδη ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποῦ ὁ τελευταῖος ἀνέβηκε στο θρόνο τοῦ Βυζαντίου τὸ 1391³¹.

26. Καντακουζηνός, *Ἱστορίαι*, Δ.29, τ. ΙΙΙ, 212.22-213.5.

27. Δούκας, ἐκδ. Ι. BEKKER [CSHB] 47.18 - 48.23 = ἐκδ. V. GRECU, *Ducas Istoria Turco-Bizantina* 1341-1462, Bucarest 1966, 75.

28. Γ. ΚΟΜΙΑΣ, Ἡ ἀνταρσία Ἰωάννου Ζ΄ ἐναντίον Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου (1390), *Ἑλληνικά* 12 (1952), 34-64.

29. Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, Ὁ χρόνος ἐναρξῆς τῆς βυζαντινῆς υποτέλειας στους Ὀθωμανοὺς Τούρκους, *Βυζαντιανά* 14 (1994), 459-481. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Ἀνδρόνικος Δ΄ Παλαιολόγος. Βασιλεία καὶ ἀλληλομαχία*, Θεσσαλονίκη 2008, 96-99. Πρβ. G. OSTROGORSKY, Byzance état tributaire de l'empire turc, *ZRVI* 5 (1985), 49-51.

30. VAN MILLINGEN, *Byzantine Constantinople*, 65.

31. Δούκας [CSHB], 49. 17-22 = ἐκδ. GRECU 77.

Λίγα χρόνια αργότερα, το θέρος του 1394, ο οθωμανικός στρατός, αφού λεηλάτησε και έκαψε τα περίχωρα της Κωνσταντινούπολης εγκαταστάθηκε περιμετρικά των χερσαίων τειχών της πόλης εμποδίζοντας τη διέλευση ανθρώπων και τη διακίνηση ειδών πρώτης ανάγκης. Ο αποκλεισμός, με μεταβαλλόμενη ένταση, διήρκεσε 8 έτη, μέχρι το καλοκαίρι του 1402. Η επιλογή της τακτικής του μακροχρόνιου αποκλεισμού που ακολούθησαν οι Οθωμανοί υπαγορεύθηκε αναγκαστικά από την αδυναμία τους να προσβάλουν με ευθεία έφοδο τα τείχη, ώστε να επιτύχουν την «διά ξίφους» κατάληψη της πόλης³². Για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, παρά το γεγονός ότι οι οθωμανικές κατακτήσεις απλώνονταν ήδη στη βαλκανική χερσόνησο, η Κωνσταντινούπολη είχε παρακαμφθεί μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή. Συνεπώς, τα τείχη παρά τις όποιες φθορές τους μπορούσαν να προστατεύσουν αποτελεσματικά την πόλη απέναντι στους επίδοξους κατακτητές της και τον πολιορκητικό εξοπλισμό τους³³.

Τα παραπάνω γεγονότα δεν επέφεραν εφησυχασμό στους κατοίκους της Βυζαντινής Πρωτεύουσας. Ο Ιωσήφ Βρυνένιος, στον λόγο που εκφώνησε προς τους Κωνσταντινουπολίτες την Άνοιξη του 1416³⁴, 14 χρόνια ύστερα από την άρση του οθωμανικού αποκλεισμού της Κωνσταντινούπολης, αναφέρεται στην επιτακτική ανάγκη της επιδιόρθωσης των τειχών, που είχαν περιέλθει σε άσχημη κατάσταση, όχι όμως από την επιθετική πρωτοβουλία των πολιορκητών αλλά κυρίως λόγω παλαιότητας: ... Άλλ' ή οὕτω και μεγάλη και καλή και έξαιρετος πόλις, τείχει και πύργοις κυκλουμένη σαθροῖς, δεῖται τῆς παρ' ἡμῶν ἀνακτίσεως, οἷά τις μήτηρ δι' ἔξωρον ἡλικίαν τῆς ἐκ τῶν οἰκείων τέκνων γηροκομίας αὐτῆς ... ποιησώμεθα ἔρανον, ὑποστηρίξωμεν ἤδη γεγηρακυῖαν... και δῶμεναὐτῆ χεῖρα, πιπτούση διὰ τὸν χρόνον, ἀποδῶμεν αὐτῆ τὰ θρεπτήρια ἐν τῷ γῆρα³⁵. Εκείνη την περίοδο είχε επιστρέψει

32. Για την τακτική που ακολούθησαν οι Οθωμανοί και τις εφόδους εναντίον των τειχών βλ. Α. ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Οθωμανικές πολιορκίες της Κωνσταντινούπολης μέχρι και την άλωση του 1453*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2011, 120-139 [http://hdl.handle.net/10442/hedi/30111].

33. Σ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τ. Γ', Αθήνα 1926, 206.3-6.

34. Για τη χρονολόγηση βλ. Ν. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν και κειμένων*, Αθήνα 1961, 586.

35. Ιωσήφ Βρυνένιος, *Δημηγορία περὶ τοῦ τῆς πόλεως ἀνακτίσματος*, έκδ. Ν.

στην πρωτεύουσα ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ ύστερα από το ταξίδι του στην Πελοπόννησο, όπου το προηγούμενο έτος είχε φροντίσει να οχυρώσει την περιοχή με το περίφημο Εξαμίλιον, το τείχος κατά μήκος του ισθμού της Κορίνθου. Εκεί όμως η μεγαλύτερη δαπάνη του έργου καλύφθηκε από επιπλέον φορολογικά μέτρα που επιβλήθηκαν στους κατοίκους της Πελοποννήσου³⁶, ενώ στην Κωνσταντινούπολη των σχεδόν άδειων αυτοκρατορικών ταμείων και των κατά το πλείστον οικονομικά εξαθλιωμένων πολιτών μια πολυδάπανη επισκευή του μεγαλύτερου μέρους των χερσαίων τειχών ή επιπλέον ενίσχυση των ευάλωτων σημείων δεν ήταν δυνατό να πραγματοποιηθεί, τουλάχιστον σε ευρεία κλίμακα. Για τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης, όμως η ανθεκτικότητα των τειχών ήταν ζωτικής σημασίας. Θα έκρινε εν πολλοίς την ίδια τους την ύπαρξη. Για τον λόγο αυτόν ο Ιωσήφ Βρυνένιος ζητούσε τη συνδρομή των οικονομικά ισχυρών πολιτών προκειμένου να προσφέρουν τα χρήματα που απαιτούνταν για τις απαραίτητες επιδιορθώσεις.

Το 1422, η κατάσταση σε συγκεκριμένα τμήματα του χερσαίου τείχους δεν είχε διαφοροποιηθεί από αυτό που περιέγραφε λίγα χρόνια νωρίτερα ο Βρυνένιος. Ο Ιωάννης Κανανός, που έζησε από κοντά τα γεγονότα της δεύτερης κατά σειρά οθωμανικής πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης (Ιούνιος-Σεπτέμβριος 1422) περιγράφει με ακρίβεια το σημείο του χερσαίου τείχους ανάμεσα στην Πύλη του Αγ. Ρωμανού και την Πύλη της Αδριανούπολης, ως εξαιρετικά ευάλωτο: ... τόπον ἐν ᾧ σοῦδαν οὐκ εἶχεν ὁμοίαν σουδῶν τῶν ἐτέρων, ἀλλὰ κεχαλασμένη ὑπῆρχεν, καὶ ἔκπαλαι γέμουσανχῶμαν, καὶ ἄντικρυς ταύτης πύργος εὐρέθην ἐκ συμβάσματος λίαν σεσαθρωμένος καὶ ἐσκισημένος ἀπὸ ἄνωθεν ἕως κάτω. Καὶ προσδοκῶντες οἱ Τούρκοι ὅτι τῶν μεγίστων βουμπάρδων αἱ πέτραι τὸν σεσαθρωμένον πύργον ἐκεῖνον θέλουν χαλάσειν, καὶ ἐπεὶ ὁ τόπος σοῦδαν οὐκ ἔχει τοὺς Τούρκους νὰ ἐμποδίση, ἀκωλύτως εἰς τὸ ἔξω κάστρον θέλουσι φθάσειν, καὶ ἐκ τοῦ χαλάσματος τοὺς Ῥωμαίους θέλουν διώξειν, καὶ τὴν πόλιν θέλουν δουλώσειν ... ὁ τόπος καὶ σοῦδα καὶ πύργος πλησίον ὑπῆρχεν Κυριακῆς

ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, *ΕΕΒΣ* 36 (1968), 1-15 [αναδημοσίευση στον τόμο Του Ιδίου, *Περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως, 1453*, γ΄ έκδοση, Αθήνα 1994, 246 κ.ε].

36. D. ZAKYTHINOS, *Le despotat grec de Morée*, I, Paris 1932 [ανατ. 1975], 167-172. J. BARKER, *Manuel II Palaeologus (1391-1425), a study in late byzantine statesmanship*, New Brunswick, NJ, 1969, 313-317.

τῆς ἀγίας, μέσον Ῥωμανοῦ τοῦ ἀγίου καὶ τῆς Χαροῦς τε τὴν πύλην, καὶ πλησιέστερον τούτων εἰς τὸν ποταμὸν τὸν ἐπονομαζόμενον Λύκον³⁷. Για πρώτη φορά τότε μαρτυρεῖται ἡ ευρεία χρήση ευμεγέθων κανονιῶν ἐναντίον τῆς Κωνσταντινούπολης, που τοποθετήθηκαν ἀπὸ τὸν σουλτάνο Μουράτ Β΄ ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὸ καταπονημένο τείχος, θεωρώντας, πὼς οἱ βολές τους θα πετύχουν τὴν κατάρρευση τοῦ ἐξωτερικοῦ τείχους, διευκολύνοντας τὴν προώθηση τοῦ στρατοῦ ἐντὸς τοῦ περιβόλου. Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ στο πρῶτο τέταρτο τοῦ 15ου αἰῶνα ἡ ἀποτελεσματικότητά των σιδερένιων ἢ λίθινων βλημάτων που ἐκτοξεύονταν με πυρίτιδα ἦταν περιορισμένη ἀπέναντι σε τείχη, ὅπως αὐτὰ τῆς Κωνσταντινούπολης. Οἱ ἐπιπτώσεις τους περιορίστηκαν κυρίως σε ψυχολογικὸ ἐπίπεδο, καθὼς καὶ μόνο ἡ θέα των μεγάλων κανονιῶν προκαλοῦσε τὸν τρόμο καὶ τὴν πτώση τοῦ ἠθικοῦ των ἀμυνομένων. Ὁ Κανανός παραδίδει, πὼς παρὰ τις εβδομήντα συνολικὰ βολές που πραγματοποιήσαν τὰ οθωμανικὰ κανόνια δὲν προξένησαν σημαντικὴ φθορὰ ἀκόμη καὶ σε αὐτὸ τὸ σαθρὸ τμήμα τοῦ τείχους³⁸. Ἡ τῶν βουμπάρδων ἀπραξία καὶ ἡ ἠρωικὴ ἀντίσταση των υπερασπιστῶν τῆς Κωνσταντινούπολης ἀνάγκασε τους ἐπίδοξους κατακτητὲς νὰ ἀποχωρήσουν.

Χρονικὰ, ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ στο ἐξῆς, οἱ Ὀθωμανοὶ χρησιμοποίησαν ευρέως μεγάλα κανόνια καὶ μικρότερου μεγέθους πυροβόλα ὅπλα σε μιὰ σειρά πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων με ἄλλοτε ἐπιτυχή καὶ ἄλλοτε ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα. Ἐπιπλέον, τὴν ἴδια περίοδο ἐνίσχυσαν τὸν στρατὸ τους με ἀρκετοὺς τεχνίτες-κατασκευαστὲς πυροβόλων ὀπλων, κυρίως Ἰταλοὺς, Γερμανοὺς καὶ Οὐγγρους, οἱ ὁποῖοι καὶ ἀναλάμβαναν συνήθως ἐπιτόπου στὴν τοποθεσία τῆς κάθε πολιορκίας ἢ μάχης νὰ κατασκευάσουν καὶ τὰ ἀνάλογα πυροβόλα ὅπλα, κατὰ κύριο λόγο μεγάλα κανόνια³⁹. Τέτοιου τύπου ὅπλα χρησιμοποιήθηκαν

37. Ἰωάννης Κανανός, *De Constantinopoli anno 1422 oppugnata narratio* [CSHB, Bonn 1838], 461.5-20. Πρβ. Α. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, *Βυζαντινὰ μελέται τοπογραφικὰ καὶ ἱστορικὰ*, Κωνσταντινούπολη 1877, 72.

38. Ἰωάννης Κανανός, 462. 7-8.

39. D. PETROVIC, *Fire-arms in the Balkans on the eve of and after the Ottoman conquests of the fourteenth and fifteenth centuries*, στο: V. J. PARRY – M. E. YAPP (ἐκδ.), *War, technology and society in the Middle East*, London 1975, 164-194. F. BABINGER, *Mehmed the conqueror and his time*, Princeton 1978, 138-139. M. BARTUSIS, *Late Byzantine army: arms and society (1204-1453)*, Pennsylvania 1997, 337.

απο τους Οθωμανούς το 1427 στο Νονο Βrdo στη Σερβία, το 1430 στην πολιορκία και άλωση της Θεσσαλονίκης⁴⁰ και το 1440 στην πολιορκία του Βελιγραδίου⁴¹.

Η χρήση των μεγάλων κανονιών από τους Οθωμανούς και η εξέλιξη του νέου όπλου μαρτυρούσε την αδυναμία της Κωνσταντινούπολης να αμυνθεί επί μακρόν. Για τον λόγο αυτόν, ο υιός και διάδοχος του Μανουήλ Β΄, Ιωάννης Η΄, που είχε συμμετάσχει ενεργώς στην άμυνα το 1422, επεδίωξε την «ενδυνάμωση» της Κωνσταντινούπολης τόσο σε διπλωματικό επίπεδο, με την προσπάθεια προσέλκυσης του ενδιαφέροντος των δυτικών δυνάμεων, όσο και σε πιο πρακτικά ζητήματα, όπως η αποτελεσματική άμυνα σε μια ενδεχόμενη νέα επίθεση. Και αν το πρώτο επιτυγχανόταν με τις επισκέψεις του στη Δύση και τις προσπάθειες προσέγγισης με την Καθολική Εκκλησία, που τελικά οδήγησαν στη διακήρυξη της ένωσης το 1439 στη Φλωρεντία, το δεύτερο συνεπαγόταν ενίσχυση των οχυρώσεων και επιδιόρθωση των χερσαίων τειχών. Ήδη από το 1430 η Θεσσαλονίκη, η δεύτερη σε σπουδαιότητα πόλη της αυτοκρατορίας, είχε περάσει στην κατοχή των Οθωμανών ύστερα από εντατική πολιορκία, ενώ επιπλέον είχαν παραδοθεί οικειοθελώς οι κάτοικοι των Ιωαννίνων, εξελίξεις που έσφιγγαν περισσότερο τον κλοιό γύρω από τη βυζαντινή πρωτεύουσα.

Για τις εκταταμένες οχυρωματικές επιδιορθώσεις και ενίσχυση των τειχών κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ιωάννη Η΄ περισσότερο διαφωτιστικές από τις σύγχρονες ιστορικές και αφηγηματικές πηγές είναι ένα σύνολο επιγραφών που εντοπίστηκε στα χερσαία τείχη και το περιεχόμενό τους δημοσιεύτηκε από τον Α. Πασπάτη το 1877⁴². Αναλυτικότερα, πρόκειται για οκτώ επιγραφές χαραγμένες πάνω σε μαρμάρινες πλάκες τοποθετημένες σε διάφορα σημεία του χερσαίου τείχους, οι οποίες φέρουν το όνομα του Αυτοκράτορα (Ιωάννου ἐν

40. Ιωάννης Αναγνώστης, *De Thessalonicensi Excidio Narratio* [CSHB], Bonn 1838, 504.4-5: ... οὐ βέλεσι δὲ μόνον ἐχρῶντο τὸ πλήθος, ἀλλὰ καὶ τῇ καλομένην σκευῇ.

41. G. AGOSTON, *Guns for the sultan: military power and the weapons industry in the Ottoman empire*, Cambridge 2005, 18 κ.ε. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ottoman artillery and european military technology in the fifteenth and seventeenth centuries*, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 47 (1994), 15-48. P. WITTEK, *The earliest references to the use of firearms by the Ottomans*, στο: D. ΑΥΑΛΟΝ (εκδ.), *Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom*, London 1956.

42. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, *Βυζαντινὰ μελέται*, 40-44, 52-60.

Χριστῶ αὐτοκράτορος τοῦ Παλαιολόγου - Ἰωάννης ἐν Χριστῶ τῷ Θεῷ πιστὸς Βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων ὁ Παλαιολόγος) και τη χρονολογία που έγιναν οι επισκευές (εκτός μιας αχρονολόγητης). Η πιο πρόωμη εξ' αυτών φέρει τη χρονολογία 1433, ενώ η τελευταία αναφέρει το έτος 1444, μαρτυρώντας μια σχετικά μακρά περίοδο οικοδομικής δραστηριότητας και, ενδεχομένως, την πρωτοβουλία του αυτοκράτορα για ένα οργανωμένο οικοδομικό πρόγραμμα ενίσχυσης των καταπονημένων τειχών, όπως υποστηρίζει ο Πασπάτης. Η άποψη αυτή ενισχύεται και από το περιεχόμενο της επιγραφής που εντοπίστηκε κοντά στην πύλη του Πέμπτου⁴³, στην οποία αναγράφεται το όνομα του Ιωάννη Παλαιολόγου μαζί με τη φράση *ἀνεκαίνισε τὸ κάστρον ὄλον* και το έτος 1433. Ωστόσο, η προσεκτική μελέτη των χρονολογημένων επιγραφών σε συνδυασμό με το σημείο του τείχους που η καθεμιά εντοπίστηκε, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι οχρωματικές επιδιορθώσεις δεν ακολούθησαν κάποια «λογική» σειρά (από Νότο προς Βορρά ή το αντίθετο), αλλά πιθανότατα πραγματοποιούνταν σε όποια σημεία του χερσαίου τείχους θεωρούνταν περισσότερο ευάλωτα σε ενδεχόμενη επίθεση, αποτέλεσμα της οικονομικής αδυναμίας του βυζαντινού κράτους να δαπανήσει τα απαιτούμενα για μια ολοκληρωμένη επιδιόρθωση του συνόλου του χερσαίου τείχους, πολύ δε περισσότερο για επιπλέον οχρωματικές προσθήκες.

Για τον λόγο αυτό, παράλληλα με την αυτοκρατορική μέριμνα την ίδια περίοδο φαίνεται πως ενεργοποιήθηκε και η ιδιωτική πρωτοβουλία. Μαρμαρίνη πλάκα, ενσωματωμένη στο τείχος κοντά στην πύλη της Σηλυβρίας, φέρει επιγραφή που κατονομάζει τον Μανουήλ Βρυνένιο ως χορηγό για την ανακατασκευή της συγκεκριμένης πύλης (*συνδρομῆς καὶ ἐξόδου Μανουὴλ Βρυνενίου τοῦ Λέοντος*). αναγράφονται επίσης τα ονόματα του αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγου και της συζύγου του Μαρίας, κόρης του Αλεξίου Κομνηνού της Τραπεζούντας, και το έτος 1433, που πραγματοποιήθηκε η επισκευή⁴⁴.

Στην ίδια κατηγορία ανήκει ακόμη μια επιγραφή που εντοπίστηκε στα τείχη προς την πλευρά της θάλασσας, που βλέπουν στην περιοχή του Ιπποδρόμου: *Λουκ(ᾶ) Νοταρᾶ διερχμηνευτοῦ*. Ο Λουκάς Νοταράς

43. Πρβ. ASUTAY-EFFENBERGER, *Landmauer*, 94-96.

44. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, *Βυζαντινὰ μελέται*, 54-55.

κατά την περίοδο διακυβέρνησης του Ιωάννη Η΄ κατείχε το αξίωμα του αυτοκρατορικού μεσάζοντος⁴⁵, οπότε και μπορούμε να εντάξουμε χρονολογικά με μεγάλη πιθανότητα προσέγγισης τις επιδιορθώσεις στο συγκεκριμένο σημείο του τείχους στην περίοδο της γενικότερης επισκευής των τειχών επί Ιωάννη Η΄ κατά τα έτη 1433-1444. Και παρότι δεν δηλώνεται άμεσα, όπως συμβαίνει με την προηγούμενη επιγραφή, η τοποθέτηση στα τείχη επιγραφής με το όνομα όχι του αυτοκράτορα, αλλά ενός ανώτερου αξιωματούχου, ωθεί στην υπόθεση, πως οι επιδιορθώσεις στο συγκεκριμένο σημείο πραγματοποιήθηκαν με δαπάνη του Λουκά Νοταρά, λαμβάνοντας υπ' όψιν και την οικονομική κατάσταση του τελευταίου, που του επέτρεπε να δαπανήσει χρηματικά ποσά συνελικουρώντας το έργο του αυτοκράτορα⁴⁶.

Στην ευρεία προσπάθεια επιδιόρθωσης των τειχών εκείνης της περιόδου συνεισέφερε οικονομικά και ο Σέρβος ηγεμόνας Γεώργιος Βράνκοβιτς, όπως μας πληροφορεί επιγραφή που εντοπίστηκε στο τείχος προς την πλευρά της θάλασσας του Μαρμαρά και αναφέρει τη χρονολογία 1448. Με δαπάνη του ίδιου φαίνεται πως έγιναν οχυρωματικές επισκευές και στο χερσαίο τείχος κοντά στην πύλη της *Χαρισούς*, καθώς εντοπίστηκε ανώνυμη επιγραφή, που όμως ο τύπος των γραμμάτων και ο τρόπος έκφρασης ταυτίστηκε από τους μελετητές με την προηγούμενη επιγραφή, που αναφέρεται στον Γεώργιο Βράνκοβιτς⁴⁷. Φαίνεται εξαιρετικά πιθανό, υπό την απειλή του κοινού εχθρού, ο Βράνκοβιτς να χορήγησε ένα συγκεκριμένο χρηματικό ποσό, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για ανακατασκευή του τείχους, όπου κρίθηκε απαραίτητο.

Σε μικρή απόσταση βορειότερα από τη Χρυσή Πύλη, σε χαμηλότερο ύψος από επιγραφή με το όνομα του Ιωάννη Παλαιολόγου, έχει διασωθεί σε μαρμάρινο διάζωμα μια ακόμη επιγραφή που φέρει μόνον το όνομα του Μανουήλ Ιάγαρι (*Μανουήλ του Ιάγαρι*)⁴⁸. Ο συγκεκριμένος αναφέρεται και στην επιστολή που απέστειλε ο Λεονάρδος, επίσκοπος

45. Δούκας [CSHB], 196. 17-19 = έκδ. GRECU, 245-247: *Συνερόρον δὲ τῶν πέριξ ἡγεμόνων ἀποκρισιάριοι, ἀλλὰ καὶ τῶν μακρῶν. Ἔστειλε γὰρ ὁ βασιλεὺς τὸν κύριον Λουκᾶν Νοταρᾶν τὸν αὐτοῦ μεσάζοντα σὺν δώροις πολλοῖς.*

46. Πρβ. σχετικά, K. P. MATSCHKE, *The Notaras family and its Italian connections*, DOP 49 (1995), 59-72. X. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ἄννα Παλαιολογίνα Νοταρά*, Βενετία 2004, 10-13.

47. VAN MILLINGEN, *Byzantine Constantinople*, 107.

48. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, *Βυζαντινὰ μελέται*, 45.

Μυτιλήνης (γνωστός ως Χίος λόγω της καταγωγής του), προς τον Πάπα λίγους μήνες μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, τον Αύγουστο του 1453. Ο συγγραφέας του κεμένου κατηγορεί τον Μανουήλ Ιάγαρι πως, ενώ ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Παλαιολόγος, του εμπιστεύτηκε σημαντικό χρηματικό ποσό προκειμένου να το χρησιμοποιήσει για την επιδιόρθωση ορισμένων σαθρών τμημάτων του τείχους, αυτός μαζί με κάποιον μοναχό Νεόφυτο από τη Ρόδο ιδιοποιήθηκαν μεγάλο μέρος των χρημάτων⁴⁹. Ο φερόμενος, όμως, από τον Λεονάρδο Χίου, ως φτωχός Ιάγαρις, πιθανότατα ταυτίζεται με τον έμπορο Μανουήλ Ιάγαρι, το όνομα του οποίου εμφανίζεται στο *κατάστιχο* του J. Badoer το 1439⁵⁰. Και όπως προκύπτει από τη μελέτη των προηγούμενων επιγραφών της περιόδου, σε αυτές αναγράφεται συνήθως το όνομα του αυτοκράτορα ή αυτού που τελικά ανέλαβε τη δαπάνη για την εκτέλεση του έργου και όχι του επιβλέποντος τη διαδικασία.

Ο Δούκας εξιστορώντας τα γεγονότα λίγο πριν την έναρξη της πολιορκίας της Κωνσταντινούπολης το 1453 από τον Μωάμεθ Β΄ περιγράφει, πως ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος ... *προορών τὸ μέλλον, πρὸ ἑξ μηνῶν εἶχε τὰ φρούρια ἐν ἐπιμελείᾳ καὶ τοὺς χωρίτας τοὺς ἐγγὺς τῆς Πόλεως ἔνδον καὶ τὸν θεριζόμενον στάχυν καὶ τὰς λικμιζόμενας ἄλωνας ἔνδον ἐκόμιζον*⁵¹. Η ανέγερση, ἄλλωστε του φρουρίου του Ρουμελί Χισάρ, η κατασκευή του οποίου ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του 1452, στην ευρωπαϊκή πλευρά του Βοσπόρου σε μικρή απόσταση από την Κωνσταντινούπολη, δήλωνε σαφώς την πρόθεση του σουλτάνου να κινηθεί στρατιωτικά εναντίον της πόλης. Και για τον τελευταίο Παλαιολόγο αυτοκράτορα ίσχυε ὅ,τι ακριβώς και για τους προκατόχους

49. PG 159, 936c-d. Σε αρκετά σημεία της επιστολής του ο Λεονάρδος διατυπώνει κατηγορίες εναντίον των Βυζαντινών παρουσιάζοντας τους έτσι ως αποκλειστικά υπεύθυνους για την πτώση της Κωνσταντινούπολης στους Οθωμανούς. Η κατηγορία εναντίον του Ιάγαρι ενισχύεται στο κείμενο του Λεονάρδου από την εξιστόρηση του γεγονότος, πως όταν εισήλθαν στην Πόλη οι Οθωμανοί βρήκαν σε μια θήκη νομίσματα, που τους είχε αφήσει ο Ιάγαρις.

50. N. NECIPOGLU, Constantinopolitan merchants and the question of their attitudes towards Italians and Ottomans in the late Palaiologan period, στο: C. SCHOLZ – G. MAKRI (εκδ.), *Πολύπλευρος Νοῦς, Miscellanea für Peter Schreiner zu seinem 60. Geburtstag*, München – Leipzig 2000, 256, υποσ. 18.

51. Δούκας [CSHB], 246. 1-4 = έκδ. GRECU 307.

του: δεν διέθετε τα οικονομικά μέσα για μια συνολική δραστηριότητα επισκευής και ενίσχυσης των χερσαίων τειχών, ώστε αυτά να αντεπεξέλθουν στις επιθετικές ενέργειες του αντίπαλου στρατεύματος, κατά κύριο λόγο να αποκρούσουν αποτελεσματικά τα βλήματα που εκτοξεύονταν από τα υπερμεγέθη οθωμανικά κανόνια. Είναι γνωστή, άλλωστε, η διαφωνία ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους δυτικούς υπερασπιστές της Κωνσταντινούπολης, λίγες μέρες πριν από την έναρξη της πολιορκίας, για το αν η γραμμή άμυνας θα έπρεπε να οριοθετηθεί στο εξωτερικό ή το εσωτερικό τείχος, που όμως και αυτό με τη σειρά του είχε υποστεί σημαντικές φθορές και χρειαζόταν τις απαραίτητες ενέργειες ενίσχυσης και επισκευής⁵². Αυτό που πιθανότατα έπραξε ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος κατά το τέλος του 1452 και τους πρώτους μήνες του 1453 ήταν μερικές ευκαιριακές, πρόχειρες επισκευές σε σημεία του τείχους που ήταν εξαιρετικά ευάλωτα και, όπως αναμενόταν, θα δέχονταν το κύριο βάρος της οθωμανικής επίθεσης, κυρίως το τμήμα του τείχους κοντά στην *Ξυλίνη* πύλη μέχρι την πύλη της *Χαρισούς* και γύρω από την πύλη του *Αγ. Ρωμανού*⁵³. Το πρόβλημα όμως ήταν ιδιαίτερο σύνθετο, για να αντιμετωπιστεί με τέτοιες μεθόδους. Ο Χαλκοκονδύλης παραδίδει, πως κατά τη διάρκεια της πολιορκίας (1453) οι αμυνόμενοι, αν και αρχικά έκαναν χρήση των μεγάλων κανονιών τους, σύντομα σταμάτησαν, καθώς διαπίστωσαν πως οι κραδασμοί κατά την πραγματοποίηση των βολών κατέστρεφαν τις δικές τους οχυρώσεις περισσότερο παρά προξενούσαν ζημιά στον αντίπαλο⁵⁴. Κατά τις τελευταίες μέρες του Μαΐου ... *τὸ δὲ ὄλον κατήροπιτο ταῖς μηχαναῖς, σταυρώματα δὲ μόνον ἦσαν ἀντὶ τείχους αὐτῶ μεγάλων δοκῶν καὶ φάκελοι κλημάτων καὶ ἄλλης ὕλης καὶ ἀμφορεῖς*

52. Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Ἀποδείξεις ἱστοριῶν*, ἐκδ. E. DARKÓ, Budapest 1922-1927, II, 150.24-151.2, *History of Mehmed the Conqueror by Tursun Beg*, ἐκδ. H. İNALCIK - R. MURPHEY, Chicago 1978, 36.

53. Κριτόβουλος, ἐκδ. D. R. REINSCH *Critobuli Imbriotae Historiae* [CFHB], Berlin - New York 1983, 42.22-24: *...ἀπὸ τῆς Ξυλίνης Πύλης ἀνιόντι μέχρι τῶν Βασιλείων τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ φθάνοντι μέχρι τῆς ὀνομαζομένης Πύλης τῆς Χαρισούς ἐγχειρίζει δοὺς αὐτῶ καὶ τινὰς τῶν μηχανῶν καὶ μηχανοποιοὺς παίειν τὸ ταύτη τείχος, ἧ ἂν ἀσθενὲς καὶ ἐπίμαχον εἴη, καὶ κατασεῖεν αὐτό»,* αὐτ., 29-31: *«...τὸ μέσον ἐπέχει τῆς πόλεως καὶ τοῦ κατ' ἡπειρον τείχους καὶ ἧ μάλιστα ἐνόμιζεν ἐπιμαχώτατον εἶναι. Πρβ. ΠΑΣΠΑΤΗΣ, Βυζαντινὰ μελέται, 56-57, ἐπιγραφ. 33η καὶ 34η.*

54. Χαλκοκονδύλης, ἐκδ. DARKÓ, 389, 4-7.

μεστοί γῆς⁵⁵, γεγονός που θα διευκόλυνε την είσοδο του οθωμανικού στρατού εντός της Κωνσταντινούπολης κατά την τελική επίθεση.

Συμπερασματικά, στις προηγούμενες σελίδες παρουσιάστηκε διεξοδικά η κατάσταση των τειχών της Κωνσταντινούπολης και οι αυτοκρατορικές πρωτοβουλίες για την επιδιόρθωση και ενίσχυση των σημείων εκείνων που είχαν καταστραφεί ή θεωρούνταν περισσότερο ευάλωτα σε ενδεχόμενη εξωτερική επίθεση, από την περίοδο ανάκτησης της Πόλης από τη λατινική κατοχή, το 1261, μέχρι και την οθωμανική κατάκτησή της, το 1453. Σε αυτό το χρονικό διάστημα των δύο σχεδόν αιώνων η Κωνσταντινούπολη κλήθηκε να ανταποκριθεί σε συνθήκες αμυντικού πολέμου απέναντι σε δυτικά κράτη, βυζαντινούς διεκδικητές του αυτοκρατορικού θρόνου και Οθωμανούς Τούρκους. Σε κάθε περίπτωση τα ισχυρά τείχη με την παράλληλη στρατιωτική υποστήριξη θα εξασφάλιζαν την αποτελεσματική άμυνα αποτρέποντας την εισβολή των αντιπάλων στρατευμάτων. Για τον λόγο αυτόν, η αναγκαιότητα επισκευής του τείχους αποτελούσε μείζον θέμα για τον εκάστοτε αυτοκράτορα, ενώ την ίδια στιγμή δεν έλειπαν οι φωνές αγωνίας από τους κατοίκους της Κωνσταντινούπολης σχετικά με την κακή κατάσταση των οχυρώσεων και τον άμεσο κίνδυνο που διέτρεχαν.

Από τις γραπτές πηγές της εποχής καθώς και από τις επιγραφικές μαρτυρίες προκύπτει η συνεχής αυτοκρατορική μέριμνα για την ενίσχυση των τειχών, τα στοιχεία που παραθέτουν όμως περιορίζονται σε πολύ γενικές πληροφορίες και δεν δίνουν συγκεκριμένες απαντήσεις, όπως π.χ. για το κόστος, το ανθρώπινο δυναμικό, καθώς και τον χρόνο, που χρειαζόταν για τις επισκευές κατά περίπτωση. Η γενική εικόνα που σχηματίζει ο μελετητής είναι, πως αυτές οι επισκευές ή ακόμη και οι -περιορισμένης έκτασης- οχυρωματικές προσθήκες ήταν ευκαιριακές, γίνονταν σε συγκεκριμένα σημεία του τείχους που ήταν περισσότερο κατεστραμμένα και, κατά κύριο λόγο, δεν ακολουθούσαν ένα ενιαίο οικοδομικό πρόγραμμα. Το τελευταίο απαιτούσε αναμφίβολα πολύ περισσότερα χρήματα και χρόνο, σε μια περίοδο που τα οικονομικά αποθέματα στα αυτοκρατορικά ταμεία μειώνονταν και τα μεγάλα χρονικά διαστήματα ηρεμίας σπάνιζαν.

55. Κριτόβουλος, έκδ. REINSCH, 67.5-7.

REPAIRING THE WALLS OF CONSTANTINOPLE: EMPERORS' INITIATIVES
DURING THE LATE BYZANTINE PERIOD

The aim of this study is to present the initiatives of the late Byzantine period emperors regarding repairs, reconstruction or reinforcement of the fortification walls of Constantinople. These initiatives are examined in the context of the particular circumstances of each period, i.e. when external enemies were threatening the Byzantine capital or when the imperial treasury was impoverished, a problem which almost all the emperors of the period in question faced and which inevitably was, for each one of them, a constraint in implementing a complete wall-repairing plan.

The repairs to the walls were mostly occasional: they would be done when need arose and according to the funding available. However, even until the first quarter of the 15th century, the walls could protect effectively Constantinople against the aspirant conquerors. The balance changed with the emergence and evolution of firearms and their widespread use by the Ottomans. The agony of the residents concerning the strength of the walls was widespread, as recorded in historiographical texts of the time, orations, etc. The ambitious efforts of John VIII to undertake an extensive restoration program for the walls in the years 1433-1444, with the financial support of private sources, was a last attempt of defense against a superior enemy.